

## МОВНЕ ПИТАННЯ В ПОЛІТИЦІ БІЛЬШОВИКІВ В УКРАЇНІ В РОКИ ПЕРШОГО КОМУНІСТИЧНОГО ШТУРМУ (1919-1920)

Досліджуючи історію перших років більшовицького панування в Україні, дослідник мимовільно порівнює ті часи із сучасністю. Відповідні аналогії зумовлює схожість деяких проблем навколорадянського публічного дискурсу 1918–1920 рр. з нинішнім періодом. Зокрема, розуміння значною частиною тогочасної влади мовного питання має чимало спільного із ставленням до нього сучасного «олігархату», а спадкоємність політики Кремля щодо України просто таки кидається в очі. Є, звичайно, й чимало відмінностей та нюансів. Приміром, кремлівська верхівка у 1918–1920 рр. не дозволяла собі публічних виявів зневаги до національно-культурних та державних прав українців і робила усе для того, щоб формально українська сторона була ініціатором об'єднавчих процесів. Втім, на той час владний апарат радянської України був прямим продовженням російського і звідти регулярно поповнювався, а вже в Україні вияви вказаної зневаги не були чимось незвичним.

Роль та значення мовного питання у політиці більшовиків у перші роки комуністичного будівництва в Україні (1919–1920 рр.) ще потребує системного аналізу. У такому дослідженні якомога ширше мають бути використані документи керівництва РКП(б), яке визначало не лише публічні засади політики більшовиків, а й міру відповідності гасел практиці. Частково це вже знайшло свій відбиток в українській історіографії і, зокрема, тій частині нещодавно опублікованої колективної праці «національне питання в Україні ХХ — початку ХХІ ст.: історичні нариси», де йдеться про радянську Україну в 1917–1922 рр.<sup>1</sup> Але, звичайно, далеко не усі лакуни вже закрито. Однією з них є зміна практичних підходів більшовицького керівництва до вирішення мовного питання в Україні після перемоги над Денікіним.

Щоб зрозуміти зміст «нового курсу» більшовиків, потрібно у загальних рисах охарактеризувати ставлення представників більшовицької влади до національно-культурної проблеми під час першого етапу комуністичного будівництва (із січня включно до серпня 1919 р.). Це і є *першим* завданням нашого дослідження.

З огляду на невдачу комуністичного штурму зразка 1919 р. зрозуміло, що зміна підходів у мовно-культурному питанні не була альтруїстичним виявом «доброї волі» Кремля. ЦК РКП(б) зважився на неї через практичну необхідність. Тому *другим завданням* Автора є аналіз чинників, що стали спонукою для такого повороту. При цьому звертається увага на те, як сприймався «новий курс» самими більшовицькими керівниками: як тимчасовий (тактичний) крок чи у

ньому вбачалася стратегічна потреба, тобто визнавалася реальна помилковість попереднього курсу.

*По-третє*, потрібно відстежити реакцію керманічів КП(б)У на «мовно-культурну» частину ухваленої 29 листопада 1919 р. пленумом ЦК РКП(б) резолюції «Про Радянську владу на Україні», якою, власне, й визначалася вказана нами зміна курсу. Зокрема, слід відзначити, чим аргументували своє неприйняття постанови українські високопосадовці.

І, нарешті, *четвертим*, і основним завданням цієї праці є висвітлення практичних кроків компартійного керівництва в реалізації «нового курсу». Варто з'ясувати як труднощі його втілення в життя, так і ідеологічно-пропагандистське обґрунтування лояльного ставлення до української мови та культури.

### **«Саме в період 1919 року все українське ототожнювалося з петлюрівським» (В. Затонський, 1932 р.)**

У пункті 4 вже згаданої резолюції «Про радянську владу на Україні» відзначалося: «Зважаючи на те, що українська культура (мова, школа і т.д.) протягом віків придушувалася царизмом і експлуаторськими класами Росії, ЦК РКП ставить в обов'язок всім членам партії всіма засобами сприяти усуненню перешкод до вільного розвитку української мови та культури... Члени РКП на території України повинні на ділі проводити право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою, всіляко протидіючи спробам штучними засобами відтіснити українську мову на другий план, прагнучи, навпаки, перетворити українську мову в знаряддя комуністичної освіти трудових мас. Негайно ж повинні бути вжиті заходи, щоб в усіх радянських установах була достатня кількість службовців, які володіють українською мовою, і щоб надалі всі службовці вміли розмовляти українською мовою»<sup>2</sup>.

Тон, у якому була витримана резолюція, засвідчував, що запропоновані заходи в Україні до того часу не реалізовувалися. І справді, далі наведений аналіз заяв та дій українських високопосадовців не дає підстав стверджувати про бодай наміри сприяти розвитку української мови та культури, як і про хоча б побажання до держслужбовців УСРР знати українську мову. Тоді як про небажання враховувати національні особливості українців свідчило багато прикладів. Характеризуючи тогочасну ситуацію, Володимир Затонський визнавав: «Саме в період 1919 року українське в чималій мірі ототожнювалося з петлюрівським. Як відповідь на зраду Центральної Ради чи Директорії було певне підозріння навіть до української мови. Такі настрої були поширені навіть в колах революційного пролетаріату і селянства безперечно пролетарського походження»<sup>3</sup>. Сам В. Затонський полюбляв наводити приклад комбрига Червоної армії Василя Боженка, який на прохання поставити україномовну п'єсу дав таку відповідь (з огляду на колорит, слова Боженка цитуються мовою оригіналу): «*«Пьесу розпишаю (він до кінця життя не оволодів добре російською мовою), но запищаю, как на контрреволюционном языке»*. Мовляв, граї лише російською мовою, а не контрреволюційною»<sup>4</sup>. Яків Яковлев (Епштейн) визнавав на VIII конференції РКП (б): «Зустрічалось презирливе ставлення до української мови. Таких випадків кожен працівник України згадає чимало»<sup>5</sup>.

Серед іншого такі настрої стали результатом того, що основним супротивником більшовиків на території України тривалий час була Директорія УНР. Однак і самі більшовики прийшли в Україну в національній оболонці: боротьбу за владу очолив Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. І хоча для самих більшовицьких керманців це було лише прикриттям окупації, однак саме «українська назва» цього уряду, поряд із солодкими «народними» обіцянками більшовиків, спонукали значну частину прихильних до Директорії УНР повстанських загонів до переходу на бік Червоної армії. Яку листопаді 1919 р. зауважував Християн Раковський, «ми самі були провідниками ідеї УСРР, але ми не намагалися внести в цю ідею українського комуністичного змісту, і таким чином вся наша робота була водою на млин наших супротивників»<sup>6</sup>. Загалом в 1919 р. компартійними керманцями майже не враховувалася та обставина, що українці бачили в більшовиках насамперед тих, хто реалізовує на практиці народні прагнення, в тому числі і національно-культурні.

В умовах «запаморочення від успіхів» зразка весни 1919 року, коли перемога слідувала за перемогою і «світова революція» бачилася зовсім недалеким майбутнім, компартійні керманці вважали, що турбуватися про національний розвиток немає сенсу, оскільки незабаром буде побудований комунізм з єдиною мовою та культурою. Зокрема, Х. Раковський у березні 1919 р. на III Всеукраїнському з'їзді рад своє ставлення до національного питання визначив такими словами: «Ми покінчили з національними відмінностями, ми висунули на авансцену світової історії великі класові відмінності, розділ Європи на держави вже зникає в темряві минулого, тепер поділ проходить не по кордонах, а він проходить по класах»<sup>7</sup>.

На тому ж з'їзді під час обговорення проекту Конституції УСРР есер-боротьбист Василь Еллан-Блакитний запропонував внести до неї положення про те, що влада «встановлює повну рівноправність всіх націй в Україні, відкидаючи всякі національні привілеї, усуваючи можливість національної ворожнечі і ставлячи завданням радянської влади сприяння трудящим недорозвинутих націй, шляхом підняття національної культури до найліпшого їх розвитку, до рівня безпосередньої і свідомої їх участі в соціалістичному будівництві»<sup>8</sup>. В цьому випадку йшлося насамперед про українську мову та культуру. Пізніше подібні за змістом гасла стали символом політики коренізації. Але в переддень, як тоді вважалося, світової революції подібні загравання з національними почуттями видавалися зайвими. Тому нарком юстиції УСРР Олександр Хмельницький, який був доповідачем з конституційного питання, відхилив пропозицію В. Еллана-Блакитного. Його відмова відповідала баченню ситуації переважною більшістю членів ЦК КП(б)У: «Я думаю, що якщо ми будемо турбуватися про культуру кожної нації в окремість, то це буде нездорова національна відрижка (*мовою оригіналу* — «отрыжка» — Авт.)»<sup>9</sup>. У спрямованих на підтримку української культури кроках більшовицькі керманці УСРР, у відповідності до комуністичної доктрини, вбачали повернення до подоланої ними «стрибком» більшої частини капіталістичного етапу розвитку суспільних відносин. Відступати в той час, коли перемога здавалося близькою, не хотілося.

На місцях подібні до висловлених О. Хмельницьким настанови мали більш конкретну антиукраїнську спрямованість. Так, приміром, уповноважений Липовецького повіткому з продовольства Климанов у відповідь на звернення, написане українською мовою, відзначив (з огляду на специфіку документу цитується мовою оригіналу): «Бумажка розобрана мною быть не могла, ввиду непонимання галицького языка, а посему дать определенного ответа на самостийный язык не могу»<sup>10</sup>. Подібні вислови не були винятком. Та це ще були «квіточки». Як зауважував у листі до В. Леніна відомий боротьбист Григорій Клунний, «шайкою гастролерів з Росії» у м. Зінкові Полтавської губернії через свою заяву про українські симпатії «розстріляний, вірніше замучений т. Руденко, член місцевої групи КПУ, за постановою загальних зборів групи без усякого суду та слідства простим голосуванням через підняття рук»<sup>11</sup>.

Про те, що зневажливе ставлення до всього українського панувало навіть серед надісланих в Україну діячів РКП(б) більш високого рангу, свідчить, зокрема, і датований 24 жовтня 1919 р. запит екс-наркома пропаганди та агітації УСРР Олександри Коллонтай до оргбюро ЦК РКП(б), у якому вона прохала не відряджати Ларіна (ймовірно йшлося про Ларика, тобто Євгена Касьяненка — Авт.) на Туркестанський фронт як лектора, який знав «малороссийский язык»<sup>12</sup>.

Втім, найбільший антибільшовицький ефект мали твердження найвищих посадовців УСРР з негативними або презирливими висловами про українську мову та культуру. Приміром, голова ВУЦВК Григорій Петровський у пресі доволі необережно відзначив, що українство підтримується куркулями та пройдисвітами<sup>13</sup>. Більш знаковим стало висловлювання голови РНК УСРР Х. Раковського. Сталося це так. На початку серпня 1919 р. на засіданні ВУЦВК Олександр Шумський у своїй промові з приводу утворення Української комуністичної партії (боротьбистів) в черговий раз виклав основні пункти різнобачень між боротьбистами і більшовиками. Вони залишилися ті ж самі, що і в лютому 1919 р.: «В тактиці аграрної політики, в поглядах на взаємовідносини Радянських Республік, ... в поглядах на розвиток української культури»<sup>14</sup>. Х. Раковський відповів: «Українські елементи пролетаріату — це потенційна сила, величезна потенційна сила, але поки що влада повинна належати міському пролетаріату, тому ми мусимо поставити і його мову, мову московську, на перше місце»<sup>15</sup>. Специфіка перекладу («московська мова») пояснюється тим, що джерелом відомостей є звіт про роботу ВУЦВК, надрукований в газеті ЦК УКП(б) «Боротьба» за 8 серпня 1919 р. Ці слова Х. Раковського дали підставу боротьбистам для формування заклику «раз і назавжди відмовитись від ідеї «диктатури російської культури», яку проголосив т. Раковський»<sup>16</sup>. Це гасло-заклик широко використовувалося наприкінці 1919 — на початку 1920 року.

Незважаючи на зверхнє ставлення до української мови та культури з боку багатьох діячів РКП(б), диктатура російської культури не була самодостатньою метою більшовизму. З огляду на ймовірний злет мобілізаційного потенціалу антибільшовицького руху у випадку її насадження, вона могла завадити підкоренню України Кремлем. Один з керівників українських есерів Микита Шаповал у 1923 р. з приводу мови образно зазначав: «Коли українську мову

хтось переслідує, то щодо мови всі Українці почувають себе солідаристично»<sup>17</sup>. У Кремлі цю небезпеку добре усвідомили.

Під час денікінської навали в Кремлі вирішили, що передумовою перемоги в Україні може стати лише розкол українського селянства на ворогуючі табори. Для цього в якихось моментах комуністичного будівництва потрібно було поступитися. Підсумовуючи досвід 1919 р., Х. Раковський у написаних в листопаді «тезах з українського питання» відзначав: «Другою обставиною (після «збройної диктатури куркуля», яку він назвав першою — Авт.), що об'єднує селянство в одну спільну масу та заважає таким чином його розшаруванню, є національне питання»<sup>18</sup>. Він визнав, що в результаті більшовицької політики в Україні значно посилювався рух за утворення незалежної від Кремля держави і назвав основні «ворожі» сили, які були рушійною силою цього руху: «На Україні цей рух опирається на українську інтелігенцію, особливо на Учительську спілку, яка має більше 20 000 членів, та на Український союз кооперативів, котрий є міцною організацією, що охопила своєю мережею всю Україну, особливо Правобережну»<sup>19</sup>. Ці «ворожі» сили, прихильність яких до ідеї незалежності України значно посилювалася внаслідок «комуністичного штурму» зразка 1919 р., мали значний об'єднавчий потенціал, а тому були вкрай небезпечні для Кремля. В питанні національно-культурного розвитку вони мали консолідовану позицію, яка не просто знаходила широкий відгук в народних масах, а, власне кажучи, на їх прагненнях і засновувалася.

Безумовною перевагою більшовицького керівництва було його вміння чути і прислухатися до настроїв народних мас та впливових політичних сил. Досить популярні в Україні боротьбисти неодноразово критикували більшовиків за зневагу до української культури. Про те ж твердила й та частина українських комуністів, що згуртувалася навколо української організації при Московському комітеті РКП(б), а після приєднання до неї прибулого з підпілля Павла Попова та формулювання ним основних вимог своїх однодумців означалася як «група Попова». На незадоволення українського селянства комуністичним штурмом, в тому числі і його мовно-культурною складовою, вказували і зведення з фронтів тощо.

Боротися з рухом за незалежність та розколювати селянство у Кремлі вирішили шляхом поступок у національно-культурній сфері. Керівництво РКП(б) наполягло на припиненні практики зверхнього ставлення до української мови та культури. При цьому провина за наявні в 1919 р. недоліки фактично покладалася на керівництво КП(б)У. Такий крок був доволі ефективним, адже, як доречно зауважував у листі до В. Леніна Г. Клунний, «дивлячись на неподобства, що творяться іменем Радянської влади на Україні, багато хто був впевнений, що це — помилка, що «центр» не знає «справжнього становища». Зокрема, багато хто вірить в силу вашого авторитету»<sup>20</sup>.

Ленін сповна використав можливості свого авторитету. За великим рахунком, напередодні вигнання денікінців мовне питання навіть не було предметом дискусій — з тим, що українська мова існує і має право на розвиток, погоджувалися як більшовики України, так і кремлівські керманічі. На VIII кон-

ференції РКП(б) у грудні 1919 р., як слушно відзначив В. Васильєв, «керівництво РКП(б) офіційно визнало не лише відмінність української і російської мови, різницю національних традицій, але й їх рівність. Це означало визнання існування окремої української нації, чого більшовики ніколи не робили протягом минулих років»<sup>21</sup>. Таке рішення фактично знімало з української мови звинувачення в «буржуазності». Втім, воно не означало автоматичної відмови від подібних поглядів на практиці: за це потрібно було ще поборотися. Але форма, у якій це рішення було подане, викликала гостре незадоволення українських компартійних керівників.

**«Нині, як не дивно, україножерство не є доброчесністю — чи надовго?»  
(В. Затонський, 1919 р.)**

Причини незадоволення українських компартійних керівників резолюцією ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» майже не досліджені істориками. Це зумовлено тим фактом, що критичне ставлення керівників КП(б)У до резолюції з «українського питання» та небажання виносити його на обговорення почало замовчуватися одразу після завершення роботи VIII конференції РКП(б). Автору не вдалося віднайти жодного документу, датованого після 3 грудня, у якому хоча б якоюсь мірою повторювалися вислови про розбіжності в «українському питанні» між ЦК КП(б)У та Кремлем. Мало того, вже у виступі на IV Всеукраїнській конференції КП(б)У (за ухваленням VIII конференцією РКП(б) статуту КП(б)У була позбавлена права проводити з'їзди) Х. Раковський, намагаючись продемонструвати своїм опонентам з «децистів» реальну працю і вагомий вплив ЦК КП(б)У в «московський період українського ЦК», фактично вдався до фальсифікації. Зокрема, він зауважив: «Насамперед завдяки нашому домаганням, на Всеросійській конференції нашої партії була внесена вироблена раніше ЦК КП(б)У разом з ЦК РКП резолюція про українське питання»<sup>22</sup>.

Розглянутий вище перебіг подій беззаперечно вказує на неправдивість цього твердження Раковського, хіба що він сам себе вважав за ЦК КП(б)У (він справді брав участь у розробленні постанов). Згодом ці слова Раковського, вже у вигляді історичного джерела про події листопада–грудня 1919 р., було подано у вигляді примітки до опублікованої на початку 1925 р. в «Літописі революції» добірки документів «Відновлення радянської влади на Україні (матеріали до п'ятиріччя взяття Харкова 12 грудня 1919 р.)»<sup>23</sup>. Наступного року цей вислів Раковського було застосовано як аргумент проти Лапчинського в примітках до його статті «Гомельское совещание». Там Г. Лапчинський так пояснив причини того, що резолюцію на конференції представляв Я.Яковлев (Епштейн), який не був ні членом ЦК КП(б)У, ні членом РНК УСРР: «Усі без винятку українські товариші, які лише нещодавно були членами уряду та ЦК, навідріз відмовилися виступити з доповіддю»<sup>24</sup>. Критики Г. Лапчинського не брали до уваги (можливо — не знали) тієї обставини, що Лапчинський був особисто присутнім на засіданні ЦК КП(б)У від 2 грудня 1919 р., де й сталася та відмова, про яку він написав. Твердження Раковського розглядалося як більш переконливе, адже воно було політично більш доцільне.

Насправді реакція керівних кіл УСРР на рішення ЦК РКП(б) була відверто негативною. 30 листопада, тобто вже наступного дня після ухвалення пленумом ЦК РКП(б) резолюції «Про Радянську владу на Україні», відбулася нарада членів ЦК КП(б)У з відповідальними працівниками України. Рішення з аналізованого нами питання було таким: «Вказати на занадто сильне випинання національного питання в декларації-резолюції ЦК РКП... Визнати постановку українського питання на Всеросійській конференції не потрібною, запропонувати делегаціям при обговоренні звіту ЦК вказати на неправильну політичну лінію з українського питання»<sup>25</sup>.

Причини такого ставлення керівних кіл КП(б)У стають зрозумілими з написаного за свіжим слідом листа В. Затонського до ЦК РКП(б), який датований 1-м грудня 1919 р. Додаткові підтвердження можна знайти у промовах інших українських діячів на Всеросійській конференції РКП(б). Самі по собі вказані у резолюції пункти про потребу сприяти українській мові та культурі не викликали заперечень. Затонський, зокрема, відзначав: «Я особисто вважаю, що для російських товаришів, котрі ще страждають достатньою мірою тенденцією російської великодержавності, авторитетне роз'яснення ЦК /ще краще, якби за цим надійшли коментарі Володимира Ілліча/ будуть вельми нешкідливі...». Однак Затонський наголошував, що її публічне оголошення створює небезпеку посилення боротьбистів і відповідного послаблення комуністів. Загалом же, на його думку, втокмачувати «в такій формі азбучні істини можна лише вельми важким на розум людям, та ще й при тому зовсім не знайомим зі станом справ на Україні. Виходить оригінальне становище: я, українець, що цілком серйозно впевнений в тому, що в найближчому майбутньому, з пробудженням свідомого життя широких мас селянства, українська мова не лише в Галичині, але і в Придніпров'ї має розвинути в справжню літературну і культурну мову і стати фактично панівною в країні з тридцятип'ятимільйонним населенням, зараз вимушений говорити товаришам, із котрих деякі ще вчора /а можливо і сьогодні/, щоправда, в приватних розмовах, говорили (*мовою оригіналу*— «толковали» — *Авт.*) про «телячу мову», вимушений казати — легше на поворотах»<sup>26</sup>.

Поява такого гучного наголосу на правах української мови та культури була незрозумілою й іншим членам ЦК КП(б)У. Адже, як зауважив В. Леніну у виступі на Всеросійській конференції РКП(б) Андрій Бубнов, «все, що тут вказано, по суті, нами на Україні в минулий період проводилося»<sup>27</sup>. Тим більше, що в перший період існування УСРР (січень–серпень 1919 р.) з боку Кремля якщо й лунали претензії, то вони жодного разу не стосувалися нехтування українською культурою, тоді як саме надіслані з центру діячі місцевого масштабу («саранча» — за висловом ряду учасників конференції) відзначалися зневагою до усього національно-українського значно більше, ніж місцеві працівники. Саме відряджених з Росії, цілковито лояльних центру і підтримуваних ним у 1919 р. діячів стосувалася заувага Я. Яковлева (Епштейна), про те, що «зустрічалось презирливе ставлення до української мови. Таких випадків кожен працівник України згадає чимало. Вони були результатом того, що величезна маса працівників із Росії, не контрольована, не проціджена на місцях та в центрі,

нахлинула, немов сарана, заповнюючи усі щілини радянського організму, і проводила великодержавницьку політику»<sup>28</sup>.

Слід відзначити, що критичне ставлення до надісланих діячів, з якого як похідне і виникло означення «саранча», стало загальноприйнятним у ЦК РКП(б) після появи «Звіту про роботу ЦК РКП (більшовиків) за час з 1 липня по 15 вересня 1919 р.». У ньому, зокрема, відзначалося, щодо України «слідом за невеликою групою відданих передових партійних вождів нестримуваним морем хлинула маса голодних, втомлених людей, які думали часто не скільки про роботу і боротьбу, стільки про те, щоб відпочити і поїсти»<sup>29</sup>. Згодом, відповідно до цього звіту, для характеристики такого типу діячів набуло поширення словосполучення на кшталт «саранча, яка прийшла до нас із Росії»<sup>30</sup>. Як звичний термін вживалася вона й на Всеросійській конференції. Мало того, таке ставлення до «прийшлих» робітників було характерним для членів КП(б)У і в 1920 р. Про це, приміром, свідчить лист-заклик Троцькому про допомогу від «великоруського комуніста Аленова». Автор цього допису прохав Троцького вплинути на місцевих: «Скажіть їм своїм вагомим словом, що так не можна, щоб товариші українські зрозуміли і цю істину, що ми, великоруські (мовою оригіналу — «великорусские» — Авт.) комуністи не приїхали, щоб об'їдатися (мовою оригіналу — «обжираться» — Авт.) як вони думають, але разом з цим ми хочемо допомогти їм в той же час, і передайте їм, щоб вони комуністи українські не віднесли до нас великороським (мовою оригіналу — «великоросским» — Авт.) комуністам майже що вороже»<sup>31</sup>.

Повернемося до мовного питання на конференції. Загалом погоджуючись з п. 4 резолюції ЦК РКП(б), в якому йшлося про права української культури, А.Бубнов відзначив основну заувагу проводу КП(б)У до неї: «Бувають такі слова, які можуть самі по собі не викликати значних заперечень, але в той же час вони повинні звернути вашу увагу тому, що за ними криється не зовсім правильне розуміння стану справ»<sup>32</sup>. Бубнов висловив пересторогу, що такий акцент рішення посилить позиції боротьбистів, яких він називав «дрібнобуржуазною інтелігентською групою, яка великої ваги в українських масах не має». Водночас він підкреслив, що «представниками українського націоналізму боротьбисти не є», і з приводу заклику Леніна «зробити максимальні поступки націоналістичним тенденціям» досить шорстко відзначив: «Якщо Ленін хоче кого-небудь завоювати, то йому потрібно в український ревком отримати не Полоза, а пана Петлюру. На такі поступки Ленін не збирається йти. Це була б реальна політика, гра в піддавки»<sup>33</sup>.

Після завершення конференції на публічні твердження про незгоди між керівництвом КП(б)У та Кремлем у національному питанні було накладено табу. Втім, це не означало, що українська сторона визнала свою провину за здійснення великодержавницької національно-культурної політики в 1919 р. Вище вже згадувалося, що наприкінці 1919 — поч. 1920 р. загальноприйнятним було твердження про «саранчу, що прийшла до нас з Росії». Поряд із цим для пояснення причин антинародної політики застосовувався термін «радянська буржуазія» («радбури») — мовляв, саме вона була винна у різного роду

неподобствах. Значною мірою поняття «радбура» було синонімічне до «саранчі». В свою чергу, свіжим слідом подій Микола Скрипник зауважував на списку «щось із 200 розпоряджень цього року (тобто 1919 — Авт.) з боку різних спеців, радбурів і псевдокомуністів про заборону вживання української мови»<sup>34</sup>. Такі зауваги про «саранчу», «радбурів», як і вкрай обережне ставлення в 1920 р. до кадрів з Росії дають підстави стверджувати, що таким чином «винними» у недоліках зразка 1919 року вважався переважно центр.

Ще одна важлива деталь. Аналіз промов, виголошених різними діячами на VIII конференції РКП(б), спонукає до висновку про те, що ліберальне ставлення до української мови та культури розглядалося в Кремлі як поступка українському національному рухові. Термін «поступка» вживався у значенні «тимчасового послаблення боротьби» проти характерної для цього руху системи поглядів, «відмови від своїх намірів, поглядів і т. ін.» з огляду на несприятливу ситуацію. Це, з одного боку, свідчило про реальну силу українського національно-визвольного руху, а з іншого — про те, що подібне визнання було лише маскуванню, а не реальною зміною курсу. Адже наприкінці 1919 р. світова революція і міжнародна (всесвітня чи всеєвропейська) робітничка республіка ще вважалися справою недалекого майбутнього, а в перші роки існування міжнародної комуністичної спільноти національні відмінності мали відмерти.

З огляду на прогнозовану близькість комунізму, на конференції тривала дискусія про те, наскільки були потрібні такі «поступки». Лише В. Затонський витупив проти вживання цього терміну як синоніму визнання права українців на розвиток власної мови та культури. Він відзначав: «Якщо мова йде про українську мову, то це не поступка». Коріння подібних хибних поглядів він вбачав в наступному: «Це стара звичка товаришів дивитися на Україну як на Малоросію, як на частину Російської імперії — звичка, котра втлочена вам тисячоліттями існування російського імперіалізму»<sup>35</sup>. Але на його перестороги взагалі ніхто уваги не звернув.

Підсумовуючи ставлення офіційного керівництва КП(б)У до нової тактики Кремля в мовному питанні, зауважимо на таких розбіжностях. *По-перше*, українська сторона категорично не погоджувалася з «піонерством» Кремля в постановці національно-культурного питання та перекладенні недоліків у цій роботі на ЦК КП(б)У. При цьому цілком доречно зауважувалося, що проблеми зневажання української мови та культури були викликані діями насамперед представників радянської Росії, які після встановлення радянської влади в Україні нахлинули туди мов саранча і жодних зауваг їм з цього приводу з Кремля до відступу з України не надходило.

Тісно пов'язаною з першою є *друга* розбіжність у мовному питанні — нещирість Кремля. Серед тих, хто наполягав на українізації, була чимала частка тих, хто насправді і надалі зневажав українську мову, вважаючи її за «телячу». Така засторога стосувалася певним чином навіть В. Леніна, який і надалі вживання української мови називав «поступкою», тобто тимчасовим відступом. Зрозуміло, що про визнання стратегічної неправильності («некомуністичності») зневажливого ставлення до української мови з боку Кремля не йшлося. Натомість

мість, як показала подальша практика, до визнання принциповою помилковістю попереднього курсу схилився найбільш знаковий «русифікатор» зразка 1919 р. — Х. Раковський. Ще у листопаді 1919 р. він відзначав: «Заперечення етнічної і державної індивідуальності України, переслідування української мови, підтримування російської, а не комуністично-пролетарської диктатури призведе в майбутньому до ще більшої, навіть ніж в минулому, в зв'язку із економічним зміцнення селянської маси, до ще більшої національної ворожнечі, <...>. Тенденції до повного злиття України і Великої Росії є пережитком імперіалістичної буржуазної психології росіян, а не в жодному разі зрілою державною ідеєю комуністів»<sup>36</sup>. Подальша не лише риторика, а й реальні дії цього діяча, в тому числі порозуміння із колишніми боротьбистами, підтверджують реальне усвідомлення ним потреби визнання національно-культурних та державних прав України.

Третьою розбіжністю була неминуча невідповідність між гаслами та практикою національної політики. Насамперед йдеться про викликану офіційним визнанням окремішності української мови суперечність між незалежницькою пропагандою та економічним надцентралізмом. У липні 1920 р. Андрій Річицький (тоді — провідний «укапіст») так образно означив названу суперечність: «Як можна самостійно розвивати свою культуру, школу, мову і т.д., коли немає для цього економічних засобів, коли ці останні доводиться випрохувати ззовні, чи то з “центру”. <...> Раз “центр” так званий тримає в своїх руках господарство, то цим самим він буде проводити і культуру “центру”»<sup>37</sup>.

Незалежницька риторика була вагомою складовою нового опанування більшовиками України. Однак їй потрібно було надавати хоч якісь форми, а це вже було завданням керівництва КП(б)У. Дмитро Мануїльський під час дискусій з української тематики на VIII конференції РКП(б) відзначав: «І я, товариші, боюся, що даючи нам установку, намічаючи певну політичну лінію, котру ми будемо проводити, ви завтра скажете про нас те ж, що ми чуємо про тих русотяпів, котрі нарobili величезних дурниць, — скажете “Ці українотяпи занапащають і Радянську Росію”. Ось чого ми боїмося»<sup>38</sup>. Окрім небезпеки бути звинуваченим в «українотяпстві», закономірним результатом вказаної невідповідності українська сторона вбачала майбутнє посилення боротьбистів, провина за що, за логікою дій Кремля, має бути перекладена на ЦК КП(б)У. Власне, «боротьбистська небезпека» проглядала у кожній з означених нами розбіжностей ЦК КП(б)У з Кремлем. Однак після VIII конференції РКП(б) вказані розбіжності формально зникли: подальші згадки про них могли завадити владі більшовиків в Україні. Стримуючим фактором стала не лише «боротьбистська небезпека», а й «група Попова» в КП(б)У. Це вже не кажучи про загальну потребу демонструвати єдність більшовицького центру та його українського субцентру з метою уникнення дезорганізації діяльності членів РКП(б)/КП(б)У.

**«Оті, хто за українське слово розстрілював, — от хто фактично збудував Україну» (Затонський, 1926 р.)**

Якщо переглянути дискусії з мовного питання, зокрема і ті з них, що велися на VIII конференції РКП(б), то слід відзначити таке: незважаючи на спроби

керівництва КП(б)У та Кремля перекинути звинувачення у мовно-культурній політиці одне на одного, обидві сторони відзначали потребу в таких кадрах, які б зуміли враховувати у своїй праці місцеві особливості і, зокрема, добре знали українську мову.

Особливо нагально дефіцит працівників, які володіють українською мовою, постав на Правобережжі. Це було зумовлено як більшою поширеністю там української мови, так і надзвичайною обережністю у питанні вибору кадрів для цієї частини України. З метою посилення впливу на Правобережжі політбюро ЦК РКП(б) на засіданні 17 та 18 січня на допомогу В. Затонському вирішило «відрядити до Києва для партійної роботи члена ЦК КПУ Касіора»<sup>39</sup> (*прізвище Станіслава Косіора в той час писали переважно через «а» — Авт.*). На засіданні бюро КП(б)У від 22 січня 1920 р. за участі Х. Раковського, Д. Мануїльського та С. Косіора було підтверджено та уточнено рішення Кремля — С. Косіора та Я. Епштейна ухвалено «відрядити для керівництва партійною та радянською роботою в Правобережній Україні до Києва», а В. Затонського «тимчасово залишити в Реввійськраді 12-ї армії, з тим, щоб він як член Ревкому керував роботою шляхом об'їздів губерній та повітів Правобережної України»<sup>40</sup>. Про ці кадрові призначення ми згадали тому, що саме за підписом названих трьох діячів лунало найбільше прохань та вимог про надсилання кадрів, що знають українську мову. Приміром, у телеграмі до В. Леніна та ЦК РКП(б) від 19 лютого 1920 р., яку підписали С. Косіор, Я. Епштейн та В. Затонський, пропозиції щодо посилення впливу більшовиків в Україні мали такий вигляд: «Вважаємо необхідним: 1) Перенесення урядового центру до Києва в найкоротший термін; 2) Не форсувати розриву із союзниками; 3) Провести додаткову мобілізацію для Правобережжя та Півдня; 4) За спеціальною мобілізацією направити в Україну усіх комуністів, що розмовляють українською»<sup>41</sup>.

Копія цієї телеграми того ж дня була надіслана до Харкова. Там солідаризувалися з вимогами Затонського та Епштейна, щоправда з деякими застереженнями. Харківський субцентр політичної влади, тобто бюро ЦК КП(б)У в особі Мануїльського, Раковського та Петровського, ухвалив таке рішення: «Звернутися до ЦК РКП з проханням надіслати усіх працівників, що володіють українською мовою, за винятком, звичайно, тих, хто не завжди виявлявся на необхідній висоті»<sup>42</sup>. Зауважимо, що в цьому рішенні прохання про спрямування до України комуністів, які володіють українською мовою, не обмежувалося Правобережжям, адже потреба в таких діячах була нагальною і в інших регіонах. Направлене за результатом цього рішення звернення до Кремля виявилось дещо запізнлим: напередодні, тобто 28 лютого 1920 р., політбюро ЦК РКП(б) у відповідь на вказану вище телеграму від 19 лютого за підписом правобережної «трійці» винесло таку ухвалу: «Пропозицію в такій формі відхилити, але запропонувати Секретаріату прийняти усі заходи до якомога більш широкого спрямування туди українців»<sup>43</sup>. 6 березня Раковський ще раз продублював назване прохання вже в особистій телеграмі М. Крестинському, зауваживши, що «робота на селі надзвичайно утруднюється внаслідок відсутності достатньої кількості комуністів, які знають українську мову»<sup>44</sup>.

Потреба у діячах, що володіють мовою корінного населення, була логічним наслідком зміни офіційного ставлення до української мови та культури. Однак одна справа рішення ухвалити, а інша — втілити його. Адже серед комуністів-більшовиків було небагато таких, що знали українську мову. Коментуючи постанову Кремля щодо кадрів, ухвалену 28 лютого, Х. Раковський на IV Всеукраїнській конференції КП(б)У відзначив: «ЦК РКП ухвалив це рішення навіть з ризиком ослабити радянську та партійну роботу в РСФРР, але на цю жертву ЦК РКП йшов свідомо, вважаючи, що інакше ми куркульства не подолаємо»<sup>45</sup>.

Разом з цим, як свідчать події лютого-березня, саме з вини спільних, тобто керованих з Москви наркоматів, в Україні знову виникли проблеми із застосуванням української мови. Як і в 1919 р., почали з'являтися накази про її заборону. Наведемо деякі з них. Під час обговорення «українського питання» на засіданні Комінтерну від 5 лютого 1920 р. Михайло Полоз навів приклади того, що військовий комісар (Київщини) «пише, щоб до нього не зверталися українською і усі телеграми надсилались лише російською мовою»<sup>46</sup>. До речі, це повідомлення пролунало в контексті пояснення причин переходу частини більшовиків до боротьбистів. 7 лютого стало відомо, що контролер телеграфу 14-ї армії в Кременчуці видав наказ про заборону приймати телеграми українською мовою<sup>47</sup>. Забив на сполох з цього приводу Яків Дробніс, а вже його повідомлення за підписами членів Всеукраїнському Г. Петровського та В. Затонського було відправлено до Москви. Того ж дня Х. Раковський, який ще перебував у Москві, відреагував на це звернення. У телеграмі до керівництва Наркомату шляхів сполучення та Реввійськради РСФРР, відзначивши існування утисків української мови на залізницях та у взаєминах з військовими, він підкреслив, що в Україні українська мова користується однаковими з російською правами і від імені ЦК категорично запропонував «негайно надати точні інструкції військовому та залізничному відомствах про вкрай точне дотримання директив ЦК. Аналогічні директиви мають бути дані усім об'єднаним комісаріатам, що діють на території України, тобто Раднаргоспу, Наркомшляху, Наркомпоштелю і Наркомпраці»<sup>48</sup>.

Незважаючи на таку чітку директиву, подібні постанови ухвалювалися і надалі. 16 лютого Реввійськрада Південно-Західного фронту видала підписаний Рейнгольдом Берзіним наказ: «При зносінах з фронтовими установами зноситися лише російською мовою, на якій ведеться все фронтове діловодство»<sup>49</sup>. Того ж дня Х. Раковський, який на той час вже повернувся до Харкова, переслав цю телеграму на адресу В. Леніна та Реввійськради РСФРР. Супроводив цю телеграму лаконічний, але красномовний допис: «Передаючи копію телеграми Південзахфронту, ЦК КПУ вважає будь-які коментарі зайвими»<sup>50</sup>.

Такі дії підривали авторитет більшовиків та ускладнювали процес поширення більшовицького впливу на народні маси. До того ж ще не було досягнуто угоди про «злиття» з боротьбистами. Вони гіпотетично могли скористатися подібними недолугими заборонами. Тому керівництво УСРР з усіх сил намагалось викоренити такі прорахунки. Ленін цілковито погоджувався з Х. Раковським. У відповідь на вказане звернення він 22 лютого 1920 р. дав пряму

вказівку голові Уккратрударму та члену Реввійськради Південно-Західного фронту Й. Сталіну, який і уособлював на той час вищу (тобто таку, що може вказувати керівництву об'єднаних наркоматів) владу на території УСРР: «Необхідно негайно завести перекладачів в усіх штабах і військових установах, зобов'язавши безумовно приймати всі заяви і папери українською мовою. Це безумовно необхідно — щодо мови всі поступки і максимум рівноправності»<sup>51</sup>. Бачимо характерну обмовку «вождя світового пролетаріату» — дозвіл широко застосовувати українську мову на території України він, як і в грудні 1919 р., знову назвав «поступкою».

На день раніше від звернення В. Леніна постанова про рівноправність мов була ухвалена українськими вищими владними органами. Одним із перших рішень після формального відновлення діяльності ВУЦВК (чи, точніше, його Президії) став декрет «Про застосування в усіх установах української мови нарівні з великоросійською». У ньому відзначалося, що дія декрету розповсюджується на всі громадянські та військові установи, а за відмову або ухилення від прийому справ на будь-якій з двох мов «винні будуть притягатися зі всією суворістю військовореволюційного часу»<sup>52</sup>. Втім, публічна загроза суворих покарань за «мовні злочини» була винятково пропагандистським кроком.

Та навіть після таких рішень вказівки антиукраїнського (в мовному сенсі) характеру не припинилися. Не в останню чергу причиною цього було світобачення значної частини прибулих до України діячів, яке депутат від Волинської організації Олександр Латонін на IV Всеукраїнській конференції КП(б)У охарактеризував так: «Є інтернаціоналісти, котрі приїхали з Твері, котрі кажуть, що інтернаціональною мовою є лише російська»<sup>53</sup>. Можливо, саме такими мотивами керувався член колегії Наркомату шляхів сполучення РСФРР Аркадій Розенгольц, коли він видавав наказ про заборону залізничникам на території УСРР робити усні доповіді керівництву українською мовою.

18 березня 1920 р. оргбюро ЦК РКП(б) розглянуло звернення Х. Раковського з приводу цього наказу. Було вирішено запропонувати Розенгольцу «змінити свій наказ в напрямку протесту т. Раковського»<sup>54</sup>. Ймовірно, узгодження зайняло певний час. Точну дату, коли А. Розенгольц виконав рекомендацію оргбюро нам знайти не вдалося, але нам відома телеграма Х. Раковського до усіх губревкомів на губпарткомів України від 26 квітня, у якій говорилося таке: «Пропоную широко оголосити в місцевому друці повідомлення: «На доповнення до роз'яснення від 7 лютого Головного Політичного Управління товариш Розенгольц телеграмою за номером 7537 повідомляє: «На доповнення до циркуляру про рівноправність на території Української республіки української та російської мов цим роз'яснюється, що в усних зносинах українська мова може вживатися так само як і російська і незнання української мови не може слугувати підставою для відмови від прийняття заяв та доповідей». Цим ліквідуються існуючі недоречності і українська мова на залізницях в усіх відношеннях прирівнюється до російської мови»<sup>55</sup>.

В тій же телеграмі Х. Раковського говорилося і про рішення РНК УСРР від 23 квітня про відкриття в Харкові «Школи червоних старшин», у якій викла-

дання буде вестися українською мовою<sup>56</sup>. Історію створення та подальшу долю цієї школи, яка попри шалений спротив великодержавницьки налаштованих військових, у серпні 1920 р. все-таки розпочала свою роботу, ґрунтовно дослідила Людмила Гриневиц<sup>57</sup>. У нашій праці вважаємо доречним звернути увагу на названі дослідницею черговість ухвал в процесі затвердження вказаного рішення та причини, що спонукали до його прийняття. З цією метою наводимо розлогу цитату з її тексту: «25 квітня 1920 р. на засіданні Реввійськради Південно-Західного фронту за пропозицією Політбюро ЦК КУП(б)У було прийнято постанову № 176, згідно з якою у Харкові належало «відкрити курси Червоних Старшин» із викладанням українською мовою». Наступного дня за підписом голови Раднаркому Х. Раковського губревкомам і губпарткомам було направлено телеграму, в якій пропонувалося негайно опублікувати в місцевій пресі повідомлення про відкриття курсів, призначення яких: підготовка кадрів червоних командирів із робітників і селян України для організації червоних полків, де командування буде українським.

Звичайно, більшовицьке керівництво зовсім не випадково зайнялося справою організації українських курсів саме в умовах війни з Польщею. Відчуваючи хиткість свого становища в Україні, більшовики сподівалися таким чином підняти авторитет серед українців, заручитися їх підтримкою. Створення курсів для підготовки українських військових кадрів мало стати підтвердженням того, що питання української Червоної армії не відкидається, а навпаки, поступово та послідовно вирішується радянською владою. З іншого боку, у цьому питанні більшовики мали ще й інші розрахунки, що диктувалися інтересами їх внутрішньої і зовнішньої політики. По-перше, виховані у революційному дусі командири-українців були потрібні для роботи з новим поповненням — українським селянством, яке пішло до Червоної армії внаслідок мобілізацій, проте не сприймало цю армію з її командним російським складом та російською командною мовою своєю; по-друге, «ідейно загартовані» українські командири мали очолити т. зв. Українські зразкові полки, за допомогою яких більшовики розраховували розправитись із «політичним бандитизмом» в Україні і закріпитися тут; і нарешті ці кадри мали очолити надалі ті військові формування («абсолютно благонадійні»), які в ході розгортання світової революції, на що так сподівалися більшовики, мали першими входити у населені українцями регіони Польщі, Румунії, Чехословаччини, підіймаючи їх на боротьбу за світову Радянську республіку»<sup>58</sup>.

Вказані приклади боротьби Х. Раковського за рівноправність української мови свідчать, що компартійно-радянське керівництво УСРР справді намагалося ліквідувати зневажливе ставлення до української мови, яке, знову-таки, було характерним передусім для представників РСФРР. Цікаво, що іноді, незважаючи на те, що реально робочою мовою українських урядовців залишалася російська, українській мові надавалися певні преференції. Так, 21 травня 1920 р. на засіданні ЦК КП(б)У в присутності Ф. Дзержинського при розгляді пункту 1 порядку денного «про єдиний партійний квиток» було ухвалено рішення надрукувати квитки українською мовою, а «надіслані повернути в Москву»<sup>59</sup>.

12 липня політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання про українську мову в школах. Було вирішено доручити Г. Гриньку (на той час — нарком освіти) розробити та внести до розгляду Раднаркому декрет про обов'язкове викладання української мови в усіх українських школах<sup>60</sup>. Після певних перипетій (була навіть створена комісія з підготовки заходів на виконання постанови ЦК КП(б)У про поширення української мови, що проіснувала ненабагато довше двох тижнів<sup>61</sup>) 21 вересня 1920 р. Раднарком УСРР ухвалив постанову «Про введення української мови в школах та радянських установах». У ній чимало говорилося про поширення української мови в різного роду установах, про організацію вечірніх шкіл для радянських службовців з її вивчення, про поширення переважно українською мовою агітаційної літератури, виданої Наркомпродом та Наркомземом, про збільшення книговидавання українською мовою, про необхідність мати в кожній губернії не менше однієї україномовної газети тощо<sup>62</sup>. Однак положення про те, що українська мова обов'язкова для вивчення в усіх школах, в тому числі і в російськомовних, у постанові не було.

Щоб положення про рівноправність української мови успішно втілювалися в життя, а самі українці не боялися говорити рідною мовою, яка до революції панівними верствами не визнавалася взагалі або називалася «холопською» або «телячою», а після революції «контрреволюційною», потрібно було змінити ставлення до неї тих, хто раніше продукував ці антиукраїнські ідеї. Сигналом до зміни більшовицької парадигми стала, звичайно, постанова ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні», у якій Кремль вперше офіційно засудив зневажливе ставлення до української мови, що означало офіційне зняття з неї тавра «буржуазності». Однак цю думку, — що українська мова є рівноправною з російською, — серед значної кількості більшовиків (і, звичайно, не лише їх) потрібно було ще поширювати. В більшовицькій пресі, яка й була тоді основним засобом комунікації влади із суспільством, про це стали багато писати. Звернемо увагу на деякі з таких публікацій.

15 грудня 1919 р. «нагальний випуск» «Бюллетеня Секретаріату ЦК КП(б)У» вийшов двома мовами, причому то був той рідкісний випадок, коли усі матеріали дублювалися<sup>63</sup>. Зокрема, саме у цьому номері було вперше надруковано переклад українською мовою партійного рішення з «українського питання». Переклад, звичайно, не був досконалим, але його наявність сама по собі характерна. Цікава деталь, яку слід віднести вже не до хиб перекладу, а до характеристики тогочасної системи уявлень: назва резолюції була перекладена як «Резолюція ЦК РКП про Совітську Владу на Вкраїні»<sup>64</sup>. Традиція такого перекладу сягає 1917–1918 рр., коли термін «радянська влада» в україномовній пресі фактично не вживався. У грудні ж 1919 р. — січні 1920 р. цей термін мав ще й інше значення — в контексті співробітництва і протистояння з боротьбистами.

Щоб був зрозумілим контекст протистояння, звернемося до слів М. Полоза, якими він відповідав на звинувачення Х. Раковського на засіданні виконкому Комінтерну від 5 лютого 1920 р., (*цитуються за стенограмою мовою оригіналу, оскільки саме мовні особливості тут основні — Авт.*). «И в обвинение нам ставится, что мы вместо советская говорим родянская. Дело в том, что Рада по-

русски Совет и в русских органах мы говорим советская власть, а в украинских «родянська влада»<sup>65</sup>. Таке пояснення було далеко не зайвим для членів виконкому, для яких слово «радянська» було справді невідомими, а в стенограмі так і залишилося «родянська». Слова Полоза були відповіддю на звинувачення з боку Х. Раковського в тому, що у боротьбистів весь час було «противопоставление Родянской власти Советской»<sup>66</sup>. Насправді у тих публікаціях боротьбистів, де можна було віднайти сліди протиставлення «радянської» і «совітської» влади йшлося про першочергову потребу спиратися на місцеве населення в державному будівництві.

Зауважимо на існуванні ще однієї мовної суперечки, яка на перших порах мала доволі принциповий характер. «Знавці» української мови з лав КП(б)У принципово наполягали на тому, що слово «комуніст» українською треба писати з двома літерами «м». Саме так спочатку писався україномовний варіант назви формально двомовної газети «Коммунист/Коммунист», яка видавалася у Києві. Слово «формально» вжито тому, що двомовність, на відміну від процитованого «Бюллетеню», була лише в назві, а переважна більшість статей писалася російською мовою. Зауважимо, що тема двох «м» використовувалася навіть як аргумент у протистоянні з боротьбистами. Приміром, в органі Київського губкому в газеті «Коммунист/Коммунист» за 1 січня 1920 р. в статті «Жовтоблакитний максималізм» був такий антиборотьбистський (і україномовний) пасаж: «Українська комуністична (неодмінно з одним “м”) партія (боротьбистів) починає скидати марку комунізму, показуючи своє безсоромне лице “захуканої” есерівщини»<sup>67</sup>.

Поряд з такими мовними казусами, у партійному друці почалася своєрідна просвітницька кампанія, яка мала на меті пропаганду тези про рівноправність української мови, її «небуржуазність», а також демонстрацію перспектив її майбутнього розвитку. Такі публікації були не лише доцільними з точки зору подолання існуючих забобонів, а й використовувалися в протистоянні з боротьбистами. Проаналізуємо дві знакові статті в харківській (органі ЦК КП(б)У) та київській газетах із майже тотожною в україномовному написанні назвами — «Комуніст» та «Коммунист».

Першою побачила світ стаття Гр. Хименка (на жаль, про нього ми жодних відомостей не маємо) з красномовною назвою «Украинский язык не есть язык Петлюры». Стаття російською мовою. Як видно з назви статті та мови її написання, вона була спрямована саме проти вказаних нами забобонів, які були ще надто живучі в середовищі компартійно-радянського апарату. Обґрунтувавши в першій своїй тезі думку про те, «що будь-яка мова, в тому числі й українська, є не самоціль, а засіб», Хименко у доступній формі «питання-відповідь» спробував довести положення про рівноправність української мови з російською та з усіма іншими. Його питання, аргументи та контраргументи настільки показові для того часу, що ми вирішили подати їх цілком, щоправда, в україномовному перекладі:

«2) З яких пір існує українська мова?

Де кілька століть, про це свідчить багатотомна література (щоправда, з панським душком, як взагалі література інших націй). Ось чому зовсім протиприродно, що знаходяться тов. комуністи, які за наївністю своєю стверджують, начебто українська мова бере свій початок в 1917 році, з часу революції, і є штучним творінням Петлюри та Грушевського.

3) Чи потрібна українська мова робітникам та селянам України?

Так, для українських селян та робітників вона потрібна, оскільки вона є для них рідною і зрозумілою. Деякі ж товариші ще продовжують заперечувати українську мову або ж припускають її існування остільки оскільки, незважаючи на резолюцію про українську мову РКП;

4) Чи треба розвивати українську мову?

Не лише треба, але й необхідно, оскільки вона є тим засобом, за допомогою якого ми втілимо ідеї комунізму в трудящих масах України. Звідси висновок: Українська мова не є мова Петлюри, а взагалі мова, як і всі мови — є лише засіб, який організовує трудящих. Тлумачити ж інакше, значить бути наївним, страждати на русифікаторство, прагнути асиміляції. Для кожного комуніста в ставленні до мови має бути зрозумілим, що не асиміляція, а кон'югація, тобто взаємодія рівноправних мов дасть в майбутньому єдину мову, яка буде створена соціалістичним ладом»<sup>68</sup>. Означені Г. Хименком питання були справді нагальними, а в тому чи іншому вигляді вони виринали і надалі. На жаль, панування комуністів призвело до зворотного висловленій у цій статті меті результату і багато з написаного Г. Хименком залишається актуальним і сьогодні.

Ніби продовжуючи висловлені Г. Хименком тези, але водночас приносячи в них нове розмаїття кольорів, про українську мову було написано і в харківському, тобто центральному «Комуністі». Україномовна стаття за підписом Мирошниченка мала промовисту назву «Визнання української мови». Так, наприклад, в її перших рядках ми знаходимо таку фразу: «Дивлячись на українську мову як на засіб освіти, а не підтримки Петлюрівщини, **комуністи на чолі з Радянською владою визнають її державною**»<sup>69</sup> (виділення наше — Авт.). Усіляко побороюючи спроби використати українську мову «як засіб обурення проти наших братів працівників Москівщини», автор водночас намагався продемонструвати і класову підоснову тези про необхідність розвитку української мови. Зокрема, він відзначав: «Мова українська, довгий час бувша не визнаною і задавлена царським урядом вкупі з його прихвоснями, зараз визнається рівноправною... Наша мета — є відродження нашої культури, яка була в хижих рамцях капіталістичного уряду»<sup>70</sup>. Таким чином ті діячі, які зневажливо ставилися до розвитку української мови, гіпотетично могли бути звинувачені в потуранні капіталізму.

Виділена нами в попередньому абзаці теза, в якій говорилося про державний статус української мови, загалом не була характерною для того часу. Щоправда, в запалі протистояння з боротьбістами навіть Х.Раковський, який в 1920 р. перетворився ледь на найбільшого захисника української мови, зазначав щось подібне. Так, у публікації в газеті «Коммунист» від 27 лютого 1920 р. він наголошував: «Ми бажаємо, щоб українська мова стала панівною мовою

України...»<sup>71</sup>. Така зміна ставлення Х. Раковського до української мови та культури була відзначена за кордоном. Влітку 1920 р. член Закордонної групи українських комуністів Володимир Левинський так пояснював її причини: «Культурно-об'єдинительна і асиміляційна політика руських большевиків на Україні на цілій лінії скрахувала. І це причиною, чому тов. Раковський, нинішній «українофіл» — як його називають, той сам, що ще недавно голосив на Україні диктатуру російської культури, нині співає гимни «прекрасній українській мові» і відсилає шовіністів-комуністів, що приходять з Москви на Вкраїну, в черезвичайку»<sup>72</sup>.

Проаналізовані нами пояснення щодо ролі та значення української мови та визначення русифікаторства як буржуазного пережитку допомагали більшовикам зміцнювати свою владу та поборювати боротьбистів, вплив яких у той час багато в чому тримався на русифікаторських «гріхах» більшовиків, частину яких ми вже розглянули вище. Війна з Польщею та вагома роль у ній галичан означили ще одну проблемну точку, яка пізніше не раз буде використовуватися прихильниками русифікації. Суть проблеми допоможе означити цитата із листа представників «Галбюро Харківщини при ЦК КПУ»:

«В “Комуністі” з дня 22 серпня 1920 ми, партійні Українці, уродженці Галичини, вчитали, що партійні “англичане” з Галичини, що говорять “галицьким мовою” і русини Буковини мають протягом 3-х днів зареєструватися в Губпаркомі. Вперше в своєму життю ми довідалися з “Комуніста”, що в Галичині живуть англичани і говорять галицьким мовою, а на Буковині — русини. Дуже нас здивувала безграмотність оголошення і його авторів. Для пояснення вважаємо сказати референтам, що в Галичині живуть Українці і говорять Українською мовою, тою самою мовою, що селяни Полтавщини, Київщини, Кубанщини, Херсонщини, Харківщини і других українських губерній. Населення Галичини, це те саме, що і населення України, зв'язане спільною історією, спільною боротьбою з польськими і московськими панами за своє визволення, зв'язане спільною долею і долею згніченої трудової маси, яка рве тепер всі вікові окупи національного і соціального гнету і яка тепер б'ється в рядах Червоної Армії і не лишень за кращу свою долю, але і за кращу долю всіх працюючих мас і звільнення праці... Дивним-дивом в столиці УСРР в Харкові відповідальні партійні робітники знають мабуть менше про Галичину і її населення, як про Юпітера, Гогенотів, Бушменів, Башкірів тощо»<sup>73</sup>.

Підсумуємо проблему «мовного питання» в період після ухвалення резолюції ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні». З одного боку, не викликає сумніву вимушеність публічного визнання Кремлем мовних та національно-культурних прав українців, окремішності української мови. Згадаємо хоча б сказане Затонським про поширеність в кремлівській номенклатурі висловів про «телячу мову» та його афористичне «україножерство зараз не є чеснотою — чи надовго?» Наголос на правах української мови і реальні кроки в цьому напрямку були потрібні Кремлю як для посилення впливу на українське суспільство, так і для знешкодження боротьбистів. Слушність такого кроку визнавали навіть ті, кого й запідозрити в любові до української мови важко. Приміром, Артем у

листі до В. Леніна від 12 червня 1920 р. відзначав: «Українізація міста, його наближення до села хоча б за мовою, розкацапування (*мовою оригіналу* — «раскацапывание», — *Авт.*) міста — дуже корисне»<sup>74</sup>. В сенсі виконання завдання опанувати Україну такі «поступки» виявилися доволі вдалим кроком і вони не обмежилися ухваленням резолюції. Образно кажучи, українська мова допомогла більшовикам розколоти українське село. Але, за великим рахунком, принципової зміни у ставленні відряджених з Росії та місцевих русифікованих більшовиків до української мови як до «контрреволюційної» не відбулося. На цьому цілком слушно зауважував В. Затонський у написаних наприкінці 1920 р. «тезах з національного питання»: «В товщі партії ... багато хто вбачає націоналізм у вживанні неросійської мови»<sup>75</sup>.

З *іншого боку*, українська мова та культура в 1920 р. справді здобула більше прав у суспільно-політичному та культурному житті України порівняно з попереднім періодом. Після ухвалення резолюції та ряду категоричних пояснень Кремля з офіційного вжитку зовсім зникли твердження про «контрреволюційність» та «реакційність» української мови чи про її «несправжність». Русифікатори з владними мандатами вже не наважувалися виступати настільки відверто, як це було дотепер, а частина раніше нігілістично налаштованих щодо української мови діячів стали реально сприяти її розвитку. Одним з найбільш яскравих прикладів став Х. Раковський, який знято намагався побороти тенденції до нехтування українською мовою. Ухвалені законодавчі акти з цього приводу стали першою ластівкою майбутньої політики коренізації.

З початку 1920 р. на перший план в більшовицькій пропаганді в Україні поступово була висунута теза про те, що «Радянська влада для України спеціально щасливо співпадає з національними її інтересами. Україна, як державна одиниця, може перемогти лише як радянська республіка, тобто лише в союзі з іншими радянськими республіками, зокрема, з Радянською Росією»<sup>76</sup>. Ця теза остаточно закріпилася після офіційного визнання державності і незалежності УСРР з боку РСФРР, що було зафіксоване у Договорі від 28 грудня 1920 р. Згодом це гасло було поставлено ще більш категорично: «Або Україна буде радянська, або її (України) не буде»<sup>77</sup>. Іншими словами, у грудні 1919 р. було започатковано радикальну зміну парадигми. Ця зміна була вимушеною і віддаляла реалізацію стратегічного для комунізму завдання «злиття націй», але вона дала реальний результат — більшовики закріпилися в Україні.

«Нове бачення» місця української мови та культури потрібно було узгоджувати із уявленнями про національне питання та комуністичною фразеологією часів першої спроби комуністичного штурму. В нагоді стала марксистська «діалектика». Затонський так обґрунтовував об'єктивну зумовленість «україно-жерської» політики періоду 1919 р., яка мала свій відголосок ще і в 1920 р.: «Саме тому, що Україна, українська культура, її будівництво неможливе в буржуазних умовах, саме тому доводиться об'єктивно сказати, що той самий Баженко, який гостро вороже ставився до всього українського, — він фактично будував українську націю в нових формах. <...> Об'єктивно оті, хто за українське слово розстрілював — от хто фактично збудував Україну»<sup>78</sup>. Тих же,

для кого українське слово було саме по собі однією з найбільших цінностей, більшовицький режим не влади не допускав, а їх організовані одиниці (українська кооперація, Учительська спілка, «Просвіти» тощо) нещадно викорінював навіть за політики офіційного сприяння розвитку української мови та культури. Результат такого неспівпадіння між формою та змістом добре відомий.

<sup>1</sup> *Єфіменко Г.* Утворення радянської України // Національне питання в Україні ХХ — початку ХХІ ст.: історичні нариси. — К., Ніка-Центр, 2012. — С. 135–149; *Кульчицький С.В.* Національна політика Кремля щодо УСРР (1919–1922) // Національне питання в Україні ХХ — початку ХХІ ст.: історичні нариси. — К., 2012. — С. 155–185.

<sup>2</sup> Резолюція ЦК РКП(б) про радянську владу на Україні // В.І. Ленін про Україну. Частина II. 1917–1922. — К., 1969. — С. 359–360.

<sup>3</sup> III Всеукраїнський з'їзд Рад. Стенографічний звіт. З передмовою В. Затонського. — Харків, 1932. — С. VIII.

<sup>4</sup> Центральный Исполнительный Комитет Союза ССР 3 созыва. Сессия 2. — М., 1926. — Бюллетень № 14. — С. 19.

<sup>5</sup> Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919 г. — М., 1934. — С. 84.

<sup>6</sup> Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСП), ф. 2, оп. 1, спр. 11782, арк. 14.

<sup>7</sup> III Всеукраїнський з'їзд Рад. Стенографічний звіт. З передмовою В. Затонського. — Х., 1932. — С. 78.

<sup>8</sup> Там само. — С. 204.

<sup>9</sup> Там само. — С. 212. В україномовному перекладі цієї цитати, зробленому В. Затонським у передмові до видання 1932 року, це слово подане як «отрижка».

<sup>10</sup> Телеграма члена оргбюро і керуючого справами ЦК КП(б)У Липовецькому і Київському партійним комітетам про презирливе ставлення надзвичайного уповноваженого до української мови. 9 липня 1919 р. // Документи трагічної історії України (1917–1927). / ред.-упорядник П.П. Бачинський. — К., 1999. — С. 161.

<sup>11</sup> Лист визначного політичного діяча Г. Клуного В. Леніну про національну політику більшовиків в Україні // Документи трагічної історії України (1917–1927)... — С. 234.

<sup>12</sup> РДАСП, ф. 17, оп. 112, спр. 9, арк. 98.

<sup>13</sup> Лист визначного політичного діяча Г. Клуного В. Леніну... — С. 234.

<sup>14</sup> ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 368, арк. 143.

<sup>15</sup> Там само.

<sup>16</sup> Пролетарська боротьба (Житомир). — 1919. — 16 листопада.

<sup>17</sup> *Шаповал Микита.* Шлях визволення. Суспільно-політичні нариси. — Прага-Берлін, 1923. — С. 6.

<sup>18</sup> РДАСП, ф. 2, оп. 1, спр. 11782, арк. 3.

<sup>19</sup> Там само, арк. 16.

<sup>20</sup> Лист визначного політичного діяча Г. Клуного В. Леніну... — С. 236.

<sup>21</sup> *Васильєв В.Ю.* Особливості відновлення компартійного та радянського субцентрів влади в УСРР наприкінці 1919 — на початку 1920 рр. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки / Кам'янець-Подільський. — 2009. — № 2. — С. 93.

- <sup>22</sup> Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р. Стенограма — К., 2003. — С. 52.
- <sup>23</sup> Резолюция ЦК РКП о Советской власти на Украине, одобренная Всероссийской Партийной Конференцией // *Летопись революции*. — 1925. — № 1(10). — С. 65.
- <sup>24</sup> *Ланчинский Г.* Гомельское совещание (Воспоминание) // *Летопись революции*. — 1926. — № 6. — С. 42.
- <sup>25</sup> З протоколу наради членів ЦК КП(б)У з відповідальними працівниками України. 30 листопада 1919 // *Документи трагічної історії України (1917–1920)*. — С. 236–238.
- <sup>26</sup> РДАСП, ф. 5, оп. 2, спр. 134, арк. 8.
- <sup>27</sup> Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919 г. — М., 1934. — С. 98.
- <sup>28</sup> Там само. — С. 84.
- <sup>29</sup> Отчет о работе ЦК РКП (большевиков) за время работы с 1 июля по 15 сентября 1919 г. // *Известия ЦК КПСС*. — 1989. — Приложение к № 12. — С. 74.
- <sup>30</sup> *Косіор С.* Заклучне слово по доповіді про організаційну роботу ЦК КП(б)У // Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р. Стенограма. — К., 2003. — С. 96.
- <sup>31</sup> ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 156, арк. 125.
- <sup>32</sup> Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919 г. — М., 1934. — С. 98.
- <sup>33</sup> Там само. — С. 99.
- <sup>34</sup> *Скрипник М.О.* Донбас і Україна // *Скрипник Микола.* Статті і промови з національного питання. Упор. І. Кошелівець. — Б.м., 1974. — С. 17.
- <sup>35</sup> Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919 г. — М., 1934. — С. 99.
- <sup>36</sup> РДАСП, ф. 2, оп. 1, спр. 11782, арк. 2–3.
- <sup>37</sup> Річицький Андрій. Господарство і культура. — Червоний прапор. — К., 1920. — 11 липня. Див: <http://vpered.wordpress.com/2012/09/24/richitsky-wirtschaft-und-kultur/>
- <sup>38</sup> Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919 г. — М., 1934. — С. 106.
- <sup>39</sup> РДАСП, ф. 17, оп. 3, спр. 55, арк. 1.
- <sup>40</sup> ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 57, арк. 2.
- <sup>41</sup> Державний архів Російської Федерації (ДАРФ), ф. Р-130, оп. 4, спр. 505, арк. 35.
- <sup>42</sup> ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 57, арк. 20.
- <sup>43</sup> РДАСП, ф. 17, оп. 3, спр. 63, арк. 1.
- <sup>44</sup> ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 567, арк. 10.
- <sup>45</sup> Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р. Стенограма. — К., 2003. — С. 100.
- <sup>46</sup> ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 375, арк. 12.
- <sup>47</sup> ДАРФ, ф. Р-130, оп. 4, спр. 505, арк. 11.
- <sup>48</sup> Там само, арк. 13.
- <sup>49</sup> ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 130, арк. 11.
- <sup>50</sup> Там само, арк. 10.
- <sup>51</sup> В.І. Ленін про Україну. Частина II. 1917–1922. — К., 1969. — С. 433.
- <sup>52</sup> Декрет Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету «Про застосування в усіх установах української мови нарівні з великоросійською» // *Укр. істор. журнал*. — 1990. — № 6. — С. 111.
- <sup>53</sup> Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р. Стенограма. — К., 2003. — С. 133.
- <sup>54</sup> РДАСП, ф. 3, оп. 112, спр. 14, арк. 98.
- <sup>55</sup> ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 562, арк. 19.
- <sup>56</sup> Там само.

<sup>57</sup> *Гриневиц Людмила*. Харківська школа червоних старшин: проект, якому не судилося бути реалізованим // В. Гриневиц, Л. Гриневиц, Б. Якимович та ін. Історія українського війська (1917–1995). Упор. Я. Дашкевич. — Львів, 1996. — С. 199–215; *Гриневиц Л.* Історія Центральної школи червоних старшин як взірць «вирішення» національного військового питання в УСРР (20–30-ті рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — К., 1998. — Вип. 4. — С. 233–261.

<sup>58</sup> *Гриневиц Людмила*. Харківська школа червоних старшин: проект, якому не судилося бути реалізованим // В. Гриневиц, Л. Гриневиц, Б. Якимович та ін. Історія українського війська (1917–1995). Упор. Я. Дашкевич. — Львів, 1996. — С. 200–201.

<sup>59</sup> ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 560, арк. 12.

<sup>60</sup> Там само, арк. 14.

<sup>61</sup> ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 7, арк. 62.

<sup>62</sup> Постанова Ради Народних Комісарів про введення української мови в школах і радянських установах // Укр. істор. журнал. — 1990. — № 6. — С. 112.

<sup>63</sup> Екстренний випуск. Бюлетень Організаційного бюро Центрального Комітету Комуністической партії (большев.) України. № 5. 15 декабря 1919 года / Нагальний випуск. Бюлетень Секретаріату Центрального Комітету Комуністичної Партії (більшовиків) України. Ч. 5. 15 студня 1919 року.

<sup>64</sup> Резолюція ЦК РКП про Совітську Владу на Вкраїні // Нагальний випуск. Бюлетень Секретаріату Центрального Комітету Комуністичної Партії (більшовиків) України. Ч. 5. 15 студня 1919 року. — С. 1. Типографський екземпляр Бюлетеню див: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 34, арк. 10.

<sup>65</sup> ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 375, арк. 15.

<sup>66</sup> Там само, арк. 13.

<sup>67</sup> *Хименко Г.* Жовтоблакитний максималізм // Коммунист / Коммуніст. Київ. — 1920. — 1 січня.

<sup>68</sup> *Хименко Г.* Украинский язык не есть язык Петлюры // Коммунист / Коммуніст. Київ. — 1920. — 24 січня.

<sup>69</sup> *Мирошниченко.* Визнання української мови // Коммунист / Комуніст. — Харків. — 1920. — 6 лютого.

<sup>70</sup> Там само.

<sup>71</sup> *Раковский Х.* Государственные отношения России и Украины. // Коммунист / Комуніст. — Харків. — 1920. — 27 лютого.

<sup>72</sup> *Левинський В.* Єдина неділима совітська Росія? (на правах рукопису). — Київ-Відень. — 1920. — С. 15–16.

<sup>73</sup> ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 153, арк. 231.

<sup>74</sup> РДАСП, ф. 5, оп. 2, спр. 134, арк. 57.

<sup>75</sup> РДАСП, ф. 2, оп. 1, спр. 16363, арк. 4.

<sup>76</sup> *Раковский Х.Г.* Пять лет украинской советской власти. — Х., 1923. — С. 15.

<sup>77</sup> *Затонський В.* Передмова // Затонський В. Національна проблема на Україні. — Харків, 1927. — С. 4.

<sup>78</sup> *Затонський В.* Національна проблема на Україні (Доповідь на пленумі ЦК ЛКСМУ, червень — 1926 рік) // Затонський В. Національна проблема на Україні. — Харків, 1927. — С. 79.